

HENRYK GRASZEWICZ

POJĘCIE I MIEJSCE RZEMIOSŁA W GOSPODARCE NARODOWEJ

I. EKONOMICZNE I PRAWNE OKREŚLENIE RZEMIOSŁA

Rzemiosło mimo zmiennych losów przetrwało na ogół rewolucję przemysłową i społeczną. Zarówno w krajach kapitalistycznych jak i socjalistycznych jest ono trwałym elementem struktury gospodarczej, choć ekonomiczno-organizacyjne warunki działania, potencjał gospodarczy i pojęcie prawne rzemiosła w poszczególnych krajach różnią się znacznie.

Problem określenia rzemiosła jako wyodrębnionej działalności gospodarczej wyłonił się w wyniku rewolucji przemysłowej, umożliwiającej dzięki mechanicznemu napędowi produkcję seryjną i masową. Początkowo zastępowanie warsztatów rzemieślniczych przez fabryki, a nawet całych branż przez przemysł, powodowało po prostu częściową likwidację rzemiosła i nie stwarzało problemów rozgraniczenia tych dwu form produkcji. Sprawa zaczęła się komplikować z chwilą wystąpienia nowych źródeł energii, z których elektryczność odegrała w rzemiośle rolę istotną i spowodowała jego ponowny rozwój. Początkowe zagrożenie rzemiosła przez przemysł z czasem malało, a w miarę postępu industrializacji zapotrzebowanie na działalność rzemieślniczą, w tym szczególnie usługową, zaczęło się nawet wyraźnie wzmacniać. Rozwój przemysłu spowodował bowiem masowy wzrost dóbr trwałego użytku wymagających konserwacji i napraw. Ponadto wzrost stopy życiowej obudził w szerokich kręgach społeczeństwa gusty na dobra zindywidualizowane. Wiele rzemiośł oparło się zresztą przemysłowi, wiele obumarło, ale w ich miejsce tworzyły się nowe.

Takie i podobne procesy toczą się w rzemiośle do dnia dzisiejszego. Źródło ich tkwi przede wszystkim w technice produkcji. Wprawdzie odmienna technika nie jest jedynym kryterium wyodrębniającym rzemiosło z innej działalności gospodarczej, ale także wszelkie zagadnienia ekonomiczne, prawne i społeczne warunkowane i kształtowane są m. in. stanem techniki. Rzemiosło bowiem w swojej istocie jest przede wszystkim działalnością techniczną. Cała zresztą nasza współczesna rzeczywistość wyrasta i opiera się na technice, przez technikę jest określana i w różnych swych przejawach przez technikę kształtowana.

W określonych stosunkach produkcji na wyodrębnienie rzemiosła mogą wpływać dodatkowe kryteria, zwężające to pojęcie. W Polsce np. kojarzy się ono z indywidualną własnością środków produkcji. Wprawdzie w sensie ekonomicznym nie jest to kryterium istotne, gdyż działalność — z punktu widzenia techniki rzemieślnicza — wykonywana przez jednostki uspołecznione nie przestaje być rzemiosłem, ale w pojęciu obiegowym, w przyjętej praktyce gospodarczej, a przede wszystkim według obowiązującego w Polsce prawa, przez rzemiosło rozumie się działalność wykonywaną we własnym imieniu i na własny rachunek.

Głębokie zmiany, jakie we współczesnym życiu gospodarczym dokonują się w wyniku postępu techniczno-ekonomicznego a w szczególności w dziedzinie produkcji, zacieśniają współpracę rzemiosła z przemysłem i zacierają wzajemne granice. Ze względów administracyjnych i społecznych znacznie zwiększyło się też zainteresowanie tą dziedziną działalności gospodarczej i powstała potrzeba ściślejszego określenia jej granic. Skłoniło to naukowców do podjęcia badań mających na celu określenie rzemiosła jako odrębnej dziedziny gospodarczej, określenie jego funkcji i istoty. Pierwsze próby naukowego sformułowania pojęcia rzemiosła podjęto w Niemczech i w Szwajcarii. Wobec procesu stałego rozwoju i przekształcania zakresu działalności rzemieślniczej nie były one zadowalające, a każda próba definicji budziła zastrzeżenia.

Po drugiej wojnie światowej corocznie organizowano w Szwajcarii jako tzw. „Rencontres de St. Gall”, międzynarodowe spotkania ekonomistów interesujących się rzemiosłem. W sformułowaniu uczestników jednego ze spotkań „rzemiosło jest samodzielną działalnością zarobkową, skierowaną na zaspokojenie zindywidualizowanych potrzeb. Jest ono wynikiem wszechstronnego wykształcenia zawodowego oraz wkładu osobistych sił i środków rzemieślnika, który produktom i usługom nadaje piętno swej osobowości”. W określeniu tym, którego głównymi autorami są wybitni teoretycy rzemiosła W. Heinrich, A. Gutersohn i K. Rossie, zrezygnowano ze wskazywania różnych form działalności i szczegółowego określania cech. Uznano bowiem, że nowoczesne rzemiosło stanowi wprawdzie odrębną działalność w gospodarce narodowej, ale jest to działalność o nie określonych ściśle granicach. Wyznaczają je bowiem zmieniające się potrzeby, zgłaszane przez rynek. Sformułowanie takie ma charakter czysto teoretyczny i spotkało się z krytyką. Nie każdy rzemieślnik ma bowiem możliwości lub chęci, aby działać tylko dla zaspokojenia zindywidualizowanych potrzeb. Z tych względów w literaturze wielu autorów wskazuje na dalsze elementy charakterystyczne dla rzemiosła i określające pole jego działania ¹

A. Gutersohn uważa, że rzemiosło ma szczególne możliwości i warun-

¹ W. Wernet, *Zur Abgrenzung von Handwerk und Industrie*. Münster/Westf. 1965, s. 19.

ki, aby podołać rosnącemu różnicowaniu potrzeb, a tym samym przyczynić się do większego dobrobytu i zadowolenia ludności. Zaspokajanie zróżnicowanych potrzeb jest bowiem przeciwdziałaniem ujemnym skutkom specjalizacji, czyli ograniczaniu podaży do dóbr standardowych².

W. Wernet z kolei zwraca uwagę, że rzemieślnicy działają przeważnie w rozproszeniu przestrzennym i w obrębie małych rynków zbytu. Ich przygotowanie zawodowe o dużej skali umiejętności doskonale zaspokaja bardzo zróżnicowane potrzeby³.

K. Mellerowicz podaje następujące charakterystyczne cechy działalności rzemieślniczej.

— Rzemiosło w przeciwieństwie do przemysłu produkuje przeważnie dla pojedynczych odbiorców, przy możliwie najmniejszym nakładzie środków. Posiadane maszyny ułatwiają i wspomagają pracę rzemieślnika, której wśród innych czynników produkcji przypisuje się rolę dominującą.

— Rzemieślnik jest równocześnie właścicielem, przedsiębiorcą i robotnikiem w swoim zakładzie, który przeważnie jest przedsiębiorstwem jednoosobowym lub prowadzonym przy pomocy członków rodziny, a rzadziej pracowników najemnych.

— Ograniczona liczba pracowników w zakładzie rzemieślniczym nie sprzyja szerszej specjalizacji pracy, gdyż podział na mistrza, czeladników i uczniów ma charakter przejściowy.

— Rzemieślnik w swoich umiejętnościach i wykonywanej pracy nie może ograniczać się do czynności częściowych, lecz musi posiadać wszelkie umiejętności wchodzące w zakres jego zawodu. Nabyte umiejętności przekazywane z generacji na generację nadają pracy rzemieślniczej indywidualne piętno, często określane sztuką rzemieślniczą⁴.

Próby określenia rzemiosła w sposób możliwie wyczerpujący i uwzględniający przy tym odrębności regionalne oraz różnice modeli gospodarczych podejmowane były przez autorów poszczególnych krajów. W literaturze polskiej F. Wiśniewski prezentuje syntezę cech składających się na pojęcie rzemiosła w sposób następujący: „Rzemiosło jest dziedziną gospodarki narodowej zajmującą się produkcją towarów i usług produkcyjnych oraz nieprodukcyjnych. Powiązanie siły roboczej w rzemiosło z narzędziami i przedmiotami pracy ma charakter kompleksowy. Ta dziedzina gospodarki narodowej ma na celu zaspokojenie zindywidualizowanych, nieanonimowych, niepodobnych do siebie potrzeb, wynikających z pojedynczych zamówień konsumentów rozumianych w najszerszym tego sło-

² A. Guttersohn, *Das Gewerbe in der freien Marktwirtschaft*, t. I. Zürich 1954, s. 133.

³ W. Wernet, *Gegenstand und Aufgaben der Handwerksforschung*. Münster/Westf. 1959, s. 48.

⁴ K. Mellerowicz, *Betriebswirtschaftslehre der Industrie*, Freiburg/Br. 1958, s. 9 - 12. Dzieło cytowane za W. Wernetem, *Zur Abgrenzung...*, op. cit., s. 25 - 27.

wa znaczeniu (instytucje, przedsiębiorstwa, ludność). Z tego powodu wytwory rzemiosła mają charakter zindywidualizowany. Wpływa to na węższe zastosowanie, podziału pracy w zakładach rzemieślniczych niż w przedsiębiorstwach przemysłowych. W rzemiośle nie ma zautomatyzowanej produkcji towarów i usług"⁵.

Cytowane sformułowania pozwalają zrozumieć istotę i określić charakter działalności rzemieślniczej, rozpatrywanej w kategoriach ekonomicznych. Nie zmierzają one do pełnego i wyczerpującego zdefiniowania rzemiosła ani nie określają granic tej działalności, gdyż ulegają one zmianom w zależności od stosunków gospodarczych.

Okoliczność, że życie gospodarcze ulega stałym przemianom nasuwa wątpliwość, czy w ogóle pojęcie rzemiosła można definicyjnie określić. Precyzyjne ujęcie istoty rzemiosła niezależnie od miejsca i czasu stwarza bowiem trudności nie do pokonania. Powstaje stąd pytanie, czy nowoczesne rzemiosło, które tak bardzo zmieniło swój pierwotny obraz, nadal jeszcze jest rzemiosłem? Pozytywna odpowiedź przemawiałaby na rzecz elastycznego, a negatywna na rzecz sztywnego pojęcia rzemiosła. Współcześni teoretycy prawie bez wyjątku opowiadają się za elastycznym określeniem rzemiosła. Przeciwnie stanowisko byłoby w ich mniemaniu sprzeczne z rzeczywistością. Pogląd taki uzasadniają oni następującym rozważaniem.

We współczesnym społeczeństwie technika wkracza do wszystkich dziedzin życia, do rolnictwa, komunikacji, gospodarstwa domowego, do biura. Obejmuje ona coraz to nowe dziedziny i napór jej stale się wzmacnia. Czy można wobec tego rzemiosłu odmówić udziału w procesie technicyzacji działania i w modernizacji zakładu? Jeżeli nie, to czy zmodernizowany zakład traci rzemieślniczy charakter, skoro np. wprowadzenie zmechanizowanych prac do gospodarstwa rolnego czy do biura nie odbiera im przecież dotychczasowego charakteru. Okoliczności te przemawiają za elastycznym, rozwojowym pojęciem rzemiosła.

Cytowane poprzednio wypowiedzi na temat istoty rzemiosła formułowane były przez poszczególnych autorów na podstawie badań empirycznych, które dały podstawę do ogólnych stwierdzeń teoretycznej natury. Wprawdzie nie doprowadziły one do zadowalającego zdefiniowania rzemiosła ani do opracowania pełnej i na naukowych podstawach opartej teorii rzemiosła, ale każdy z autorów dał konstruktywny wkład w tym kierunku. Wobec okoliczności, że współczesne warunki produkcji są coraz bardziej zróżnicowane i skomplikowane należy wątpić, by dalsze dociekania były bardziej efektywne.

Świadomi takiego stanu rzeczy teoretycy rzemiosła, a w szczególności

⁵ F. Wiśniewski, *Rzemiosło indywidualne w 20-leciu Polski Ludowej*, Poznań 1964, s. 21-22.

Gutersohn i Wernet zmienili metodę. Polega ona na teoretycznie wypracowanym określeniu podstawowych realiów, charakterystycznych dla rzemiosła i dostatecznie je wyodrębniających z innej działalności gospodarczej, ale niezależnych od zmienności zjawisk. Wymienieni autorzy wychodzą z założenia, że zmiany strukturalne rzemiosła, dotyczące np. wielkości zakładów, wyposażenia technicznego itp. są wynikiem zmian funkcji przypadających im w udziale. Funkcje bowiem każdego organizmu gospodarczego określają jego strukturę, a nie na odwrót. Patrząc z punktu widzenia funkcji, Wernet, w celu pojęciowego wyodrębnienia rzemiosła, aktualnego niezależnie od zmieniających się stosunków gospodarczych, wymienia trzy podstawowe właściwości.

— Pierwsza to zróżnicowanie działalności w wyniku dostosowywania się do zgłaszanych na rynku, stale rozszerzanych i zmieniających się potrzeb. Dzięki określonym warunkom, jak elastyczność i operatywność działania, rzemiosło jest szczególnie predestynowane do zaspokajania takiego popytu.

— Drugą właściwością jest osobowość rzemieślnika, nadająca indywidualne piętno jego produktom. Jakkolwiek w zależności od stosunków produkcji czynnik pracy ludzkiej i środki rzeczowe występują w różnej kombinacji, to jednak w rzemiośle praca i związane z nią umiejętności indywidualne dominują nad pozostałymi czynnikami produkcji.

— Zdolność zaspokajania zróżnicowanego popytu i indywidualne cechy działalności związane z osobą rzemieślnika wyznaczają rzemiosłu lokalizację i wielkość zakładów. Wynika stąd trzecia właściwość rzemiosła — decentralizacja. Jest ona wynikiem funkcji w zakresie zaspokajania zindywidualizowanych potrzeb. Funkcje krańcowo przeciwne, spełniane przez przemysł, a polegające na zaspokajaniu potrzeb masowych prowadzą do koncentracji⁶.

Wymienione właściwości, a więc zdolność do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb, piętno osobowości rzemieślnika i decentralizacja podaży stanowią jak gdyby ramową konstytucję rzemiosła, określają jego zadania i rozmieszczenie przestrzenne w gospodarce krajów rozwiniętych.

Określenie rzemiosła w sensie prawnym jest w poszczególnych krajach bardzo zróżnicowane. W niektórych, jak np. w krajach anglosaskich, skandynawskich i w Związku Radzieckim nie ma w ogóle przepisów regulujących działalność rzemieślniczą. Niektóre państwa regulują prawem tylko niektóre jej dziedziny, np. szkolenie uczniów, sprawy bezpieczeństwa i higieny pracy, zasady udzielania kredytów organizację zbytu wyrobów itp. Wśród państw europejskich działalność rzemiosła uregulowana jest prawem tylko w Austrii, Francji, Hiszpanii, Luksemburgu i Niemieckiej Republice Federalnej, a z państw socjalistycznych tylko w Ju-

⁶ W. Wernet, *ZUR Abgrenzung...*, op. cit., s. 28 - 32.

gosławii, Niemieckiej Republice Demokratycznej, w Polsce i na Węgrzech⁷.

Jednakże nawet wśród państw, w których rzemiosło jest prawnie określone i organizacyjnie wyodrębnione, przyjęto różne kryteria zaliczające daną działalność do rzemiosła. W NRF np. nie ogranicza się liczby zatrudnionych, wskutek czego w rzemiośle znajdują się zakłady zatrudniające nawet paręset osób. We Francji z kolei automatyzacja procesów produkcyjnych — w przeciwieństwie do innych krajów — nie wyklucza zakładu z rzemiosła. W poszczególnych państwach przyjmuje się też różną górną granicę dopuszczalnego zatrudnienia. Kryteria prawne w określeniu rzemiosła są więc bardzo niejednolite i uniemożliwiają jego porównywalność w skali międzynarodowej.

Wielka Encyklopedia Powszechna podaje w sformułowaniu Cz. Niewadziego, że „rzemiosło współczesne w krajach normujących prawnie tę formę działalności określić można jako samodzielną działalność gospodarczą na niewielką skalę, prowadzoną przy osobistym wkładzie pracy właściciela przedsiębiorstwa, posiadającego wymagany przez prawo dowód uzdolnienia w zakresie wykonywanych czynności produkcyjno-usługowych objętych listą rzemiosł”⁸.

Polskie prawo administracyjne nie definiuje ściśle rzemiosła jako wyodrębnionej działalności gospodarczej. Postanowienia prawne w tym przedmiocie ulegają zresztą częstym zmianom. Do 1971 r. działalność rzemiosła regulowana była prawem przemysłowym z 1927 r.⁹, uznającym zasadę tzw. wolności przemysłowej oraz ustawą o zezwoleniach z 1958 r.,¹⁰ zastrzegającą organom administracji przemysłowej prawo oceny w odniesieniu do niektórych zawodów celowości i potrzeby tworzenia nowych zakładów.

Ustawa o zezwoleniach zrodziła się z potrzeb gospodarki planowej, mającej zapewnić wzrost proporcjonalny, dostosowany do potrzeb społecznych. Regulowała ona jednak działalność zaledwie około jednej piątej ogólnej liczby zakładów. Znaczna większość rzemieślników podejmowała więc wykonywanie zawodu na podstawie własnej decyzji, zawiadamiając tylko władze o rozpoczęciu działalności, gdyż uzyskanie zgody nie było wymagane. W jednym organizmie gospodarczym działały zatem jak gdy-

⁷ Cz. Niewadzi, *Ekonomiczne podstawy przemysłu drobnego i rzemiosła*. Warszawa 1969, s. 26 - 30 oraz inne materiały nie publikowane.

⁸ Cz. Niewadzi, *Rzemiosło*, Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, t. 10.

⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP z 7 VI 1927 o prawie przemysłowym (Dz. U. nr 53, z 7 VI 1967 o prawie przemysłowym (Dz. U. nr 53, poz. 468) z późniejszymi zmianami.

¹⁰ Ustawa z 1 VII 1958 o zezwoleniach na wykonywanie przemysłu, rzemiosła, handlu i niektórych usług przez jednostki gospodarki nie uspołecznionej (Dz. U. nr 45, poz. 224 z późniejszymi zmianami z 21 V 1963 Dz. U. nr 22, poz. 113).

by dwa systemy prawne, z których jeden wywodził się z zasad liberalizmu gospodarczego, a drugi z potrzeb gospodarki kierowanej¹¹.

Istotne elementy prawnej regulacji polegały na zaliczaniu do rzemiosła zakładów uprawiających działalność przewidzianą w liście rzemiosł, wpisaną do rejestru prowadzonego przez samorząd zawodowy oraz uprawianą przez osoby posiadające dowód uzdolnienia zawodowego. Poza tym ograniczano liczbę zatrudnionych pracowników najemnych do sześciu, a w rzemiosłach budowlanych do ośmiu osób. Proces produkcji nie mógł być w pełni zautomatyzowany. Wymagany był także osobisty udział właściciela w prowadzeniu przedsiębiorstwa¹².

Ustawą o zezwoleniach wprowadzono reglamentację wydawanych uprawnień, jednakże nie miała ona bezpośredniego wpływu na kierunki działalności, gdyż rzemieślnik nadal miał swobodę wyboru pomiędzy produkcją lub świadczeniem usług oraz mógł je wykonywać zarówno dla ludności jak i dla gospodarki społecznej.

Powstające na tym tle dysproporcje rozwojowe wywołały potrzebę stworzenia spójnego, wewnętrznie zgodnego systemu przepisów regulujących działalność rzemiosła, dostosowanych do warunków społeczno-gospodarczych i uwzględniających rolę rad narodowych jako gospodarzy terenu. Prawne uregulowanie działalności i organizacji rzemiosła według nowych zasad nastąpiło na podstawie ustawy sejmowej¹³, uchwalonej w czerwcu 1972 r., a wchodzącej w życie z dniem 1 stycznia 1973 r. Głównym celem nowej regulacji prawnej było stworzenie sprzyjających warunków do dalszego rozwoju działalności rzemiosła i wykorzystania jego możliwości gospodarczych, zwłaszcza w zakresie zaspokajania potrzeb ludności i rolnictwa w sferze usług i drobnych artykułów rynkowych.

Postanowienia ustawy poważnie rozszerzyły prawne pojęcie rzemiosła. Praktycznie objęto nim każde zawodowe wykonywanie przez osoby fizyczne działalności wytwórczej i usługowej z wyłączeniem handlu, gastronomii, pracy nakładczej i niektórych specjalistycznych — wymienionych w ustawie — usług. Zamiast dotychczasowej listy rzemiosł, która była zamknięta w ramach pewnych grup zawodów i określonych czynności, wprowadzono otwarte pojęcie rzemiosła, rezygnujące z wymogu kwalifikacji zawodowych wszędzie tam, gdzie nie wchodzi w rachubę ochrona lub życia, bądź też istotne interesy osób korzystających ze świadczeń rzemiosła. Daleko idące zmiany wprowadzono także w orga-

¹¹ K. Jasińska, *Uprawnienia przemysłowe jednostek gospodarki nieuspołecznionej w systemie gospodarki planowej PRL*. Poznań 1966, s. 304 (maszynopis).

¹² Okólnik Przewodniczącego Komitetu Drobnej Wytwórczości z dnia 18 III 1966 w sprawie zakresu przedmiotowego rzemiosł oraz rozgraniczenia rzemiosła od przemysłu fabrycznego. (Mon. Pol. nr 15, poz. 90).

¹³ Ustawa z 8 VI 1972 o wykonywaniu i organizacji rzemiosła, (Dz. U. nr 23, poz. 164).

nizacji rzemiosła. Polegają one na wchłonięciu dotąd odrębnie działających ogólnopolskich zrzeszeń przemysłu prywatnego oraz połączeniu na szczeblu wojewódzkim i centralnym samorządu zawodowego, reprezentowanego przez izby rzemieślnicze oraz gospodarczego, reprezentowanego przez rzemieślniczą spółdzielczość zaopatrzenia i zbytu. Ważną zmianą w stosunku do stanu dotychczasowego jest też postanowienie o włączeniu rzemiosła w ramy gospodarki planowej. Jest to jak gdyby formalne uznanie rzemiosła za integralną część gospodarki narodowej.

Ustawa o wykonywaniu i organizacji rzemiosła stanowi część szerszego programu prac nad rekonstrukcją prawno-ekonomicznych warunków działalności rzemiosła. Równolegle bowiem dokonane zostały także zmiany w systemie ubezpieczeń społecznych rzemieślników i w formach opodatkowania, a dalsze prace nad doskonaleniem funkcjonowania tej sfery działalności gospodarczej są w toku. Wszystkie te przedsięwzięcia zmierzają do lepszego wykorzystania potencjału produkcyjno-usługowego rzemiosła w celu dalszej poprawy warunków życia ludności.

II. PRZESŁANKI SPOŁECZNO-EKONOMICZNE OKREŚLAJĄCE SFERĘ DZIAŁALNOŚCI RZEMIOSŁA

We współczesnej gospodarce Polski społeczna własność środków produkcji stanowi podstawowy czynnik określający stosunki gospodarcze. Wypływają stąd dwie konsekwencje: możliwość użycia środków produkcji dla zaspokajania potrzeb całego społeczeństwa oraz możliwość świadomego kierowania procesami ekonomicznymi w celu zapewnienia racjonalnego gospodarowania. W tym socjalistycznym w swej istocie typie gospodarki w okresie przejściowym dopuszcza się, obok własności państwowej i spółdzielczej, także układ drobnotowarowy, obejmujący małe i średnie gospodarstwa chłopskie, rzemiosło i usługi rzemieślnicze prywatne, oparte przede wszystkim na pracy osobistej właścicieli i członków ich rodziny.

W gospodarce kraju istnieje zatem układ państwowy, spółdzielczy i drobnotowarowy, co jest zjawiskiem typowym dla okresu przejściowego do socjalizmu. Układy te nie są jednak równorzędne, a różnice potencjału gospodarczego olbrzymie. Gospodarka drobnotowarowa, poza rolnictwem, reprezentowana jest głównie przez rzemiosło. Środki trwałe nie uspołecznionego przemysłu i budownictwa (w czym mieści się głównie rzemiosło) stanowią zaledwie 0,22% całego majątku zainstalowanego w przemyśle i budownictwie gospodarki uspołecznionej¹⁴. Socjalistyczne formy gospodarowania nie stanowią przeto wyłączności, ale ich zdecydowana przewaga i szybszy wzrost określają cel i warunki działania oraz rozwoju innych form własnościowych. Z zasad ustrojowych oraz konkret -

¹⁴ Rocznik Statystyczny 1970, tabl. 22, s. 110 - 111.

nych stosunków społecznych wynika, że rzemiosło jako część organizmu społeczno-gospodarczego musi współuczestniczyć w realizacji wytyczonych celów.

Państwo w ustroju socjalistycznej gospodarki kierowanej sprawuje kontrolę działalności gospodarczej sektora nie uspołecznionego i ma możliwość określania dziedzin i granic tej działalności. Ważnym jednak problemem jest właściwy ich wybór oraz metoda kształtowania tej działalności w pożądanym kierunku. Formalnoprawne decyzje w tym względzie powinny opierać się na kryteriach społeczno-ekonomicznych, które niejako w sposób naturalny wyznaczają rzemiosłu określoną sferę i warunki działania. Wynikają one przede wszystkim z funkcji, jakie w nowoczesnej gospodarce rozwiniętej przypadają małym przedsiębiorstwom.

Znaczenie małych zakładów było przez długi czas zapoznawane, zarówno w praktyce gospodarczej, jak i w marksistowskiej literaturze ekonomicznej. Tezę o wyższości zakładu wielkiego nad drobnym przyjmowano niemal za pewnik, a formułowano ją przeważnie z punktu widzenia możliwości stosowania postępu technicznego¹⁵. Szczególną podstawę do takich wniosków dawało wprowadzenie automatyzacji, umożliwiającej tanią i masową produkcję, zdającą się zapowiadać rychłą zagładę drobnych przedsiębiorstw. Zafascynowanie tezą o przewadze wielkiego przemysłu nad drobnym oraz chęć zdyskontowania tej przewagi w praktyce prowadziły do zbyt jednostronnych rozwiązań, okupionych dodatkowymi kosztami społecznymi. Wynikały one z niedoceny roli rozproszonych, drobnych jednostek gospodarczych¹⁶.

Krytyka tej tezy zrodziła się na tle badań dotyczących drobnych przedsiębiorstw w krajach kapitalistycznych. Potwierdziły one fakt wypierania małych zakładów przez wielkie, ale równocześnie ujawniły powstawanie nowych przedsiębiorstw, podejmujących dotąd nieznaną lub marginesową działalność, co w sumie prowadzi do powiększenia się liczby drobnych zakładów. Dalsze badania nad formami i metodami zarządzania w warunkach społeczeństwa socjalistycznego wykazały, że muszą one być różne w przemyśle wielkim i drobnym. Ekonomista radziecki J. Kwaszą stwierdza, że istnieje pewna granica rozmiarów produkcji, poniżej której nie opłaca się utrzymywanie aparatu administracyjnego, kontrolnego i pomocniczego. Stąd wyprowadza on wniosek, że mniejsze przedsiębiorstwa powinny być organizowane za pomocą niepaństwowych form własności¹⁷.

¹⁵ K. Zimniewicz, *Przyczynek do badań nad kryteriami wyodrębniania przedsiębiorstw drobnych z gospodarki narodowej oraz ich funkcjami gospodarczymi*. Zeszyt Naukowy WSE w Poznaniu nr 31, w: *Teoretyczne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*, Poznań 1967, s. 119.

¹⁶ Cz. Nipwadzi, *Ekonomiczne podstawy...*, op. cit., s. 98.

¹⁷ J. Kwaszą, *Koncentracja produkcji i wielkość przemysłowości*. Woprosy Ekonomiki 1967, nr 5, s. 31.

Istnieją dziedziny życia gospodarczego, w których z powodu dużego rozproszenia oraz rozdrobnienia popytu na produkty bądź usługi działalność wielkich przedsiębiorstw państwowych staje się mało efektywna i nie znajduje społecznego ani ekonomicznego uzasadnienia. Stąd dużą wagę przypisuje się działalności zakładów drobnej wytwórczości, które w określonych dziedzinach mają lepsze ekonomiczne warunki, by zachować rentowność oraz przestrzegać ogólnych norm racjonalnej gospodarki. Obecna organizacja uspołecznionej drobnej wytwórczości w Polsce oparta jest na podobnych zasadach jak w przemyśle wielkim, w którym obowiązują sztywne ramy planowania. Potrzeby społeczne wymagają natomiast w wielu dziedzinach bardziej elastycznych form działania i ściślejszego powiązania z aktualnymi stosunkami rynkowymi. Ponadto potencjał wytwórczo-usługowy uspołecznionej drobnej wytwórczości jest w stosunku do potrzeb zbyt mały i składa się przy tym z zakładów nastawionych raczej na produkcję masową i seryjną, o niewielkim zróżnicowaniu asortymentowym. W ten sposób powstała w gospodarce kraju pewna luka, szczególnie dotkliwie odczuwana przez społeczeństwo w zakresie drobnych artykułów rynkowych należących do grupy tzw. „1001 drobiazgów” oraz w zakresie różnych usług.

Wydatna poprawa sytuacji w tym względzie wymagałaby budowy wielu nowych zakładów o nowoczesnej technice, a więc poważnych nakładów inwestycyjnych. Przy ograniczoności środków, a poza tym w dobie intensywnego rozwoju gospodarczego, proces ten musi być rozłożony na dłuższy okres czasu. Sytuacja taka stwarza pole do działania rzemiosła, które zresztą ze swej istoty ma szczególne predyspozycje do podjęcia pożądanej produkcji i usług.

Istnieją też dodatkowe powody do popierania niektórych kierunków działalności rzemieślniczej. Przede wszystkim wymienić należy dysproporcję pomiędzy popytem a podażą usług wywołaną szybkim tempem rozwoju sił wytwórczych kraju. Wielostronny wzrost przemysłu nasycza gospodarkę narodową licznym i nowoczesnym sprzętem, który wymaga napraw i konserwacji. Dotąd tempo wzrostu przemysłu oraz wyposażenie zakładów wytwórczych i ludności w dobra użytku trwałego było szybsze niż wzrost związanych z nimi usług. Dysproporcje stąd powstałe stanowią poważną przeszkodę w stosowaniu intensywnych i ekonomicznie opłacalnych form gospodarki środkami trwałymi. Usunięcie tej przeszkody warunkuje w dużym stopniu poprawę funkcjonowania gospodarki narodowej. Zwiększone zapotrzebowanie na usługi jest także wynikiem wzrostu stopy życiowej i kultury ludności, jak również pogłębiającego się społecznego podziału pracy.

Wysoki stopień rozproszenia popytu na usługi, w tym szczególnie popytu zgłaszanego przez ludność oraz szerokie jego zróżnicowanie rodzajowe stwarzają podatne pole dla działalności zakładów rzemieślniczych, zarówno z punktu widzenia ich efektywności społecznej, jak i z punktu

widzenia możliwości inwestycyjno-przetwórczych rzemiosła. Uruchomienie zakładu usługowego wymaga bowiem mniejszych nakładów niż produkcyjnego, a poza tym dzięki przewadze operacji o strukturze pracochłonnej w usługach występuje znacznie mniejszy stopień zużycia surowców i materiałów przemysłowych¹⁸.

Na ewolucję rzemiosła w kierunku usług wskazuje także praktyka życia gospodarczego w krajach silnie rozwiniętych. Rzemiosło np. w Niemieckiej Republice Federalnej zmierza w kierunku tworzenia zakładów większych i wówczas najczęściej przekształcają się one w przemysł. Natomiast zakłady zachowujące rzemieślniczy charakter przedstawiają się na działalność usługową.

W Polsce usługi w porównaniu z innymi działami gospodarki narodowej nie są w dostatecznej mierze rozwinięte. Porównanie struktury zatrudnienia z innymi krajami wskazuje na nasze wyraźne opóźnienie w tym względzie. O ile bowiem w produkcji przemysłowej i rolnej osiągamy wskaźniki zbliżone do krajów uprzemysłowionych, to w dziale usług zdecydowanie nie dotrzynamy im kroku. Ilustracją tego faktu może być liczba zatrudnionych w usługach w stosunku do ogółu zawodowo czynnych. W europejskich krajach silnie rozwiniętych, zatrudnienie w usługach stanowi około połowy wszystkich pracowników, podczas gdy w Polsce nie przekracza ono 30%. Wskaźniki te obejmują wprawdzie usługi szeroko rozumiane, łącznie z nieprodukcyjnymi typu administracyjnego i konsumpcyjnego, ale usługi produkcyjne oraz tzw. osobiste, w których rzemiosło ma poważny udział, stanowią ich część składową¹⁹. Jeżeli uwzględnilibyśmy jeszcze jakość usług, to sytuacja naszego kraju pod tym względem byłaby jeszcze mniej pomyślna. Jest to zresztą prawda powszechnie w społeczeństwie odczuwana, a szczególnie dotkliwa w zakresie usług produkcyjnych.

W świetle dotychczasowych rozważań działalność usługowa może zapewnić rzemiosłu większą stabilizację, albowiem w nowoczesnej gospodarce usługi warunkują rozwój przemysłu, które to dziedziny wzajemnie się uzupełniają. Usługi to obszar życiowych i wręcz codziennych problemów każdego człowieka i dlatego szczególną rangę nadaje im się w gospodarce socjalistycznej. Świadczenie ich wiąże się najczęściej z rynkiem lokalnym, na którym rzemiosło z racji swych ekonomiczno-organizacyjnych warunków może działać znacznie skuteczniej, patrząc nie tylko od strony konsumenta, lecz również z punktu widzenia społecznej efektywności pracy.

Natomiast w zakresie produkcji rzemiosło będzie coraz silniej wypie-

¹⁸ W. Spruch, *Rozwój usług*, w: *Polityka gospodarcza Polski Ludowej*. Warszawa 1965, s. 136 i 182.

¹⁹ W. Lechowicz, *Stan i perspektywy rozwoju usług rynkowych*. Warszawa 1967, s. 19 - 20.

rane przez przemysł w miarę dalszej rozbudowy sił wytwórczych jednostek społecznych. Jeżeli dotąd około 1/3 obrotów rzemiosła stanowi produkcja artykułów rynkowych i inwestycyjno-zaopatrzeniowa, to uzasadnienia tego faktu w skali ogólnokrajowej należy szukać nie tyle w przesłankach ekonomicznych, ile w niedomaganiach natury organizacyjnej. Z punktu widzenia kosztów społecznych przemysł ma bowiem taką przewagę produkcji, że rzemiosło w tej dziedzinie prędzej czy później ograniczy się do wyrobów artystycznych, pamiątkarskich i podobnych, o cechach jednostkowych. Wszelka inna produkcja może mieć charakter przejściowy, wynikający z wprowadzenia nowości, doraźnych potrzeb lokalnych itp.

Rzemiosło jest wielce pożądanym i trwałym elementem również w gospodarce nowoczesnej. Jako wyodrębniona forma działalności gospodarczej utrzymało się ono nawet w bardzo uprzemysłowionych krajach, jak np. w Niemieckiej Republice Federalnej czy we Francji. Dalsza racjonalizacja gospodarowania jest wręcz uwarunkowana obecnością i rozwojem zakładów o różnej wielkości i różnym sposobie wytwarzania.

Wobec przewagi produkcji seryjnej i znormalizowanej mówi się nawet o renesansie społecznego znaczenia działalności rzemieślniczej, przeciwdziałającej tendencjom unifikacyjnym. Społeczeństwo coraz silniej odczuwa potrzebę posiadania przedmiotów bardziej zróżnicowanych i niepowtarzalnych, a szczególnie w swoim bezpośrednim otoczeniu, np. umeblowaniu i wyposażeniu mieszkania, w ubiorze itp.

Istnienie rzemiosła w kraju o wysokim stopniu rozwoju jest wielostronnie uzasadnione. Przede wszystkim ułatwia ono harmonijny rozwój gospodarczy, bowiem przy wybujałym rozkwicie przemysłu wielkiego, produkcja małej skali niweluje wszelkie jego niedociągnięcia. Równocześnie rzemiosło dostarcza towarów, których przemysł nie mógłby wykonać, albo które pochłonęłyby zbyt duże koszty. Chodzi tu zarówno o produkcję wymagającą wysokiego stopnia specjalizacji, produkcję modelową wprowadzaną dopiero na rynek, jak i produkcję krótkoseryjną, przeznaczoną głównie na rynki lokalne. W ten sposób rzemiosło i przemysł, jakkolwiek w określonych dziedzinach (np. w budownictwie, produkcji środków spożywczych, odzieży czy mebli) na pozór konkurują ze sobą, w istocie rzeczy wzajemnie się uzupełniają.

Stwierdzenia powyższe pozwalają optymistycznie ocenić miejsce i rolę rzemiosła w społeczeństwach przemysłowych. Wzrastający popyt efektywny, a przede wszystkim zróżnicowanie potrzeb, będące konsekwencją wzrostu gospodarczego poszczególnych krajów, stwarzają wciąż przejściowe dysproporcje w czasie i w strukturze pomiędzy popytem a możliwościami jego pokrycia przez przemysłowy aparat wytwórczy, otwierając pole dla działalności rzemieślniczej.

Z przedstawionych rozważań wynika, że rozwój rzemiosła w przyszłej ewolucji społeczeństw jest bardzo pożądanym pod warunkiem, że za-

chowa ono właściwości, które uzasadniają i ugruntowują jego pozycję w świecie współczesnym oraz zakładając że nie tracąc swej istoty i właściwych sobie cech, dostosowywać się będzie do zmieniających się wymagań społeczeństwa uprzemysłowionego.

III. FUNKCJE, STRUKTURA I PRZEDMIOT DZIAŁALNOŚCI

W literaturze przedmiotu na ogół istnieje zgodna opinia, że w działalności gospodarczej z reguły nie ma dziedziny, w której rzemiosło działałoby na zasadzie wyłączności. Rynek jest bowiem otwarty dla wszystkich jednostek gospodarczych. Istnieje tylko niewielki zakres czynności, w których rzemiosło jest niezastąpione i może czuć się monopolistą. Przeważnie w wykonywaniu poszczególnych funkcji gospodarczych uczestniczą lub mogą uczestniczyć, jednostki różnych pionów organizacyjnych i dlatego zawsze istnieje zagrożenie dla rzemiosła, wynikające bądź to z postępu technicznego, bądź ze zmian popytu, czy też skutek wkroczenia na rynek konkurentów. W nowoczesnej gospodarce rzemiosło nie korzysta bowiem z reguły z protekcyjnej polityki państwa, często stosowanej w przeszłości.

W sferze działalności gospodarczej, jaką wyznaczają rzemiosłu przesłanki społeczno-ekonomiczne, można wyodrębnić szereg zadań szczegółowych, które bliżej uzasadniają funkcje, strukturę i przedmiot działalności rzemiosła. Z najbardziej typowych funkcji należałoby wymienić produkcję, naprawy i remonty, konserwacje, instalacje i inne usługi.

Produkcja obejmuje dobra konsumpcyjne i inwestycyjne, których sposób wytwarzania różni się od sposobu fabrycznego. Sprowadza się ona do wytworów pojedynczych lub w niewielkich ilościach, choć nie wyklucza również drobnej produkcji seryjnej, zwłaszcza w kooperacji i w przypadkach pilnych zleceń. Obejmuje jednak wytwory drobne, przeważnie z gatunku 1001 drobiazgów.

Naprawy, remonty, konserwacje i instalacje są z technicznego punktu widzenia funkcją typowo rzemieślniczą. Dotąd bowiem o wykonywaniu tych czynności sposobem przemysłowym nie może być mowy. Niektóre z nich — w miarę różnicowania i komplikowania konstrukcji maszyn i urządzeń — wymagają wzrastających kwalifikacji i coraz bardziej upodabniają się do czynności inżynierskich.

Usługi natomiast są w poszczególnych krajach rozumiane w sposób bardzo zróżnicowany. W Niemieckiej Republice Federalnej usługi (*Dienstleistungen*) w zakresie dotyczącym czynności rzemieślniczych rozumiane są bardzo wąsko. W praktyce usługi o charakterze rzeczowym sprowadzają się do czynności związanych z czyszczeniem odzieży, pomieszczeń itp. Ulegają one w coraz większym stopniu mechanizacji, nie tracąc jednak charakteru rzemieślniczego. Usługi osobiste natomiast dotyczą przede

wszystkim ochrony zdrowia i pielęgnacji ciała, jednakże ostatnio wysuwają się z zakresu działalności rzemiosła, gdyż funkcje te stopniowo przejmuje medycyna i pokrewne specjalizacje²⁰.

W Niemieckiej Republice Demokratycznej usługi rzemieślnicze rozumiane są podobnie jak w NRF. Obejmują one przede wszystkim obsługę ludzi, a więc czynności związane z zachowaniem higieny osobistej i z pielęgnacją ciała. W bardzo zaś ograniczonym zakresie dotyczą rzeczy. Stąd usługi rzemieślnicze określa się w NRD często jako działalność nie tworzącą wartości użytkowych. Takie sformułowanie budzi zasadnicze zastrzeżenia, gdyż w istocie rzeczy każde zaspokojenie potrzeb ludzkich, a więc również w sferze niematerialnej przysparza użyteczności.

W Polsce pojęcie usług rzemieślniczych jest z kolei bardzo szerokie, gdyż obok obsługi ludzi obejmuje również naprawy, remonty i konserwacje, a w rozumieniu niektórych organów władzy także produkcję wykonywaną dla indywidualnego odbiorcy. Pojęcie usług rzemieślniczych nie jest zresztą interpretowane jednoznacznie i w różnych okolicznościach nadaje mu się różną treść. Przede wszystkim kojarzy się ono z działalnością na rzecz ludności i w tym kierunku rzemiosło korzysta ze szczególnego poparcia państwa.

W gospodarce socjalistycznej mechanizm kształtowania się funkcji poszczególnych układów gospodarczych jest odmienny niż w kapitalizmie. Rzemiosło w jego aktualnej postaci, oparte na indywidualnej własności środków produkcji jest pozostałością formacji kapitalistycznej. Dopuszczenie go do działalności gospodarczej w okresie przejściowym uznano za celowe i możliwe dzięki temu, że zdecydowanie dominujące siły socjalistyczne są w stanie zapewnić przez reprezentujące je organy władzy i administracji państwowej zgodność działania gospodarki drobnotowarowej z potrzebami ogólnospołecznymi i nie dopuścić do naruszenia zasad demokracji socjalistycznej, na których opiera się nasz ustrój.

Różnice w charakterze sił wytwórczych gospodarki drobnotowarowej i gospodarki uspołecznionej rodzić mogą jednak określone sprzeczności, przeciwne interesowi społecznemu. Zagrożenie to istnieje przede wszystkim ze strony nadmiernych dochodów rzemiosła, nie uzasadnionych wkładem i jakością pracy rzemieślnika. W warunkach ustrojowych Polski podział dochodu narodowego zostaje określony planem, w którym honoruje się wkład pracy, ale nie dopuszcza się do nadmiernych i nie usprawiedliwionych zarobków. W związku z tym na państwie ciąży obowiązek regulowania działalności rzemiosła i ograniczenie do minimum rodzących się sprzeczności. Państwo wyznacza więc rozmiary tej działalności przez ograniczenie zatrudnienia oraz sterowanie alokacją produkcji i usług. Zgodność działalności rzemiosła z założonym programem ma

²⁰ W. Wernet, *Handwerk im Wettbewerb*, Münster-Westfalen 1967, s. 13 - 16.

zapewnić odpowiednia polityka administracji państwowej i samorządu rzemieślniczego.

Miejsce i rola rzemiosła w gospodarce narodowej w dużej mierze zależą od dojrzałości ideowo-politycznej i postawy obywatelskiej samych rzemieślników i od prawidłowego działania organizacji rzemieślniczych. Niezbędna jest bowiem powszechna świadomość rzemieślników, że gospodarka socjalistyczna oparta jest na uspołecznionej własności podstawowych środków produkcji, a tylko w ograniczonym zakresie na własności indywidualnej, która również powinna służyć zaspokajaniu potrzeb społecznych. Zatem w gospodarce socjalistycznej każdą własność środków produkcji, również indywidualną, rozumieć należy jako funkcję społeczną, tzn. że powinna być użytkowana zgodnie z interesem społecznym i nie może stanowić podstawy do nadmiernych zysków, czyli do nie uzasadnionego udziału w dochodzie narodowym.

Takie pojmowanie własności środków produkcji odnosi się nie tylko do rzemiosła, lecz także do rolnictwa, stanowiącego w większości nadal własność indywidualną. Przykładem pojmowania tej formy własności jako funkcji społecznej są ustawy o przekazywaniu na rzecz państwa, albo o przymusowym wykupie zaniedbanych gospodarstw rolnych, gospodarstw bez następców, o ograniczeniu dziedziczenia itp.²¹

Gospodarka socjalistyczna jest gospodarką planową, w której zadania wszystkich gałęzi gospodarki narodowej określone zostają w postaci rzeczowej w celu zapewnienia proporcji zgodnych z wymogami procesu produkcji. Zatem nie żywiołowo kształtujące się potrzeby zgłaszane na rynku, lecz plan określa zadania. Jednakże w odniesieniu do rzemiosła w Polsce, jakkolwiek działa ono w ramach gospodarki planowej, wniosek taki jest tylko częściowo słuszny. Rzemiosło w Polsce podlega tzw. planowaniu pośredniemu, w którym przekazuje się zadania nie w formie dyrektyw, lecz przez określenie sfery i kierunków działania oraz przez stosowanie odpowiedniej polityki skłaniającej do realizacji założonego programu. Na kierunki działalności można wpływać odpowiednią polityką udzielanych zezwoleń na działalność gospodarczą, jak również poprzez politykę zaopatrzeniową, lokalową i podatkową. Nie ustala się natomiast konkretnych zadań rzeczowych jak przedsiębiorstwu uspołecznionemu.

Przy pewnych ramowych ograniczeniach prawno-administracyjnych oraz ograniczeniach wynikających z polityki gospodarczej poszczególni rzemieślnicy podejmują samodzielne decyzje w sprawie zakresu i kierunków działalności, kształtowane najczęściej sytuacją rynkową. Działalność ta wskutek innych motywów decyzji nie zawsze jest zgodna z interesami

²¹ W. Lechowicz, *Węzłowe problemy rozwoju rzemiosła w PRL*; w: *Ekonomiczne problemy rozwoju rzemiosła*, Warszawa 1969, s. 22 - 24.

ogólnospołecznymi i wywołuje pewne dysproporcje w zaspokajaniu potrzeb ludności. W ostatnim czasie np. występuje poważny niedobór usług, które powinny być świadczone przede wszystkim przez rzemiosło ze względu na szczególne predyspozycje w tym kierunku.

Rzemiosło dysponując swoistą swobodą wyboru działania ma bardzo pożądaną na rynku operatywność i elastyczność, których — z powodu sztywnych ram planowania — nie mają uspołecznione jednostki gospodarcze. Z drugiej strony trudno przyjąć, aby w warunkach gospodarki kierowanej rzemiosło działało w oderwaniu od celów gospodarki narodowej i niezależnie od założeń planowych. Powiązanie tych sprzeczności, a mianowicie elastycznego, pozaplanowego działania z działalnością w kierunkach społecznie pożądanym wydaje się rozwiązaniem najracjonalniejszym. W tym kierunku zmierza też polityka państwa wyznaczająca rzemiosłu zadania zgodne z potrzebami gospodarki narodowej.

Postanowienia V Zjazdu PZPR w odniesieniu do rzemiosła ustalają program następujący: „Podstawowym zadaniem rozwoju rzemiosła powinno być koncentrowanie się na rozszerzaniu i rozwoju usług dla ludności, szczególnie na wsi i w małych miastach, zwłaszcza w zakresie napraw i remontów maszyn i narzędzi rolniczych, konserwacji i budowy obiektów gospodarczych, naprawy zmechanizowanego sprzętu gospodarstwa domowego itp. Tendencje do zwiększenia obrotów rzemiosła z gospodarką uspołecznioną w zakresie współpracy kooperacyjnej i produkcji zaopatrzeniowo-inwestycyjnej powinny być ograniczone. Działalność rzemieślniczej spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu powinna odgrywać zasadniczą rolę w kształtowaniu struktury obrotów rzemiosła i kierunkowaniu jego działalności zgodnie z potrzebami gospodarki narodowej”²². Na VI Zjeździe PZPR nie wprowadzono poważniejszych zmian do uchwał podjętych na V Zjeździe.

Określenie funkcji rzemiosła miało istotne znaczenie dla dalszych rozważań, gdyż pochodną funkcji jest struktura rzemiosła. Funkcje każdego organizmu gospodarczego określają bowiem jego strukturę i rzemiosło nie stanowi tu żadnego wyjątku. Stąd też wszelkie zmiany strukturalne wynikają ze zmian funkcji. Z tych samych powodów rzemiosło dzisiejsze różni się od wczorajszego i ulegać będzie dalszym przekształceniom strukturalnym w przyszłości.

Współcześnie poważna, statystycznie nieuchwytna część czynności o charakterze rzemieślniczym wykonywana jest samoobsługowo we własnym zakresie w gospodarstwach domowych, w rolnictwie, w przemyśle czy innej działalności gospodarczej. Pozostała część popytu trafia na rynek i spotyka się z podażą rzemieślników, którzy jako samodzielne podmioty gospodarujące oferują swe wytwory i usługi.

Działalność rzemieślnicza uprawiana jest w wielu zawodach, w du-

²² Sprawozdanie KC na V Zjeździe PZPR, Nowe Drogi 1968, nr 12, s. 34.

zym rozproszeniu przestrzennym, w zakładach o różnej, ale ograniczonej wielkości oraz przez osoby o różnych kwalifikacjach. Uporządkowane i usystematyzowane rzemiosło można ująć statystycznie, co dałoby wielostronny obraz strukturalny, znacznie ułatwiający poznanie potencjału i roli zakładów rzemieślniczych w całokształcie gospodarki narodowej. Przekroje strukturalne można różnicować do woli, w zależności od celu badań. Podstawowy podział składający się na obraz rzemiosła sprowadza się do struktury przestrzennej, wielkości zakładów i kwalifikacji zatrudnionych.

Przestrzenne rozmieszczenie rzemiosła jest bardzo zróżnicowane. W przeciwieństwie do przemysłu, który w wyborze lokalizacji orientuje się według określonych kryteriów, w rzemiośle nie ma żadnego schematu, który by przesądzał o jakiejś regularnej lokalizacji. Wpływy są różne, zależne od struktury gospodarczej, osiedlowej i ludnościowej, warunków klimatycznych, glebowych, tradycji, przyzwyczajzeń konsumpcyjnych itp. Rzemiosła miejskie, artystyczne czy regionalne — oto przykłady wpływu niektórych wymienionych czynników. Dodatkowym skomplikowaniem są trudności lokalowe, przesądzające często lokalizację zakładów niezależnie od innych, bardziej naturalnych warunków. W efekcie występują duże dysproporcje w rozmieszczeniu rzemiosła, szczególnie uwidaczniające się przy porównaniu ośrodków miejskich z wiejskimi. Ingerencja administracyjna przy pomocy przepisów o zezwoleniach na wykonywanie rzemiosła działa jednostronnie, mianowicie tylko w kierunku zakazu działalności tam, gdzie jest ona niecelowa.

Struktura wielkości zakładów, która wyraża się przede wszystkim liczbą zatrudnionych, uzależniona jest głównie od rozmiarów popytu. W wielu krajach przejawia się tendencja w kierunku zwiększania się liczby zakładów średnich kosztem małych. Polega ona na optymalizacji wielkości zakładu w określonych warunkach rynkowych. W poszczególnych zawodach czy regionach wielkość przedsiębiorstw rzemieślniczych jest więc różna. W Polsce zdecydowana większość to zakłady nie zatrudniające pracowników najemnych. Prawie 70% zakładów to warsztaty jednoosobowe, a 15% dwuosobowe. Zakłady zatrudniające 6 osób i więcej nie stanowią więcej niż 2% ogólnej ich liczby. Średnie zatrudnienie wynosi prawie dwie osoby na zakład.

Podział rzemieślników według kwalifikacji zawodowych sprowadza się do trzech zasadniczych grup: uczniów, czeladników i mistrzów. Współcześnie do rzemiosła zalicza się także osoby korzystające z tzw. dyspensy, z praw nabytych oraz osoby wyszkolone poza rzemiosłem, mianowicie w technikach, a nawet w wyższych uczelniach technicznych.

Poznawszy funkcje i strukturę rzemiosła, dla pełnego obrazu jego roli w życiu społeczno-gospodarczym należy zwrócić uwagę również na przedmiot działalności. Szczegółowe wyliczenie wytwarzanych przez rzemiosło

dóbr i świadczonych usług jest praktycznie nie do przeprowadzenia i nie wydaje się celowe ze względu na stałe zmiany w różnych możliwych i niejednorodnych konstelacjach. Co najwyżej działalność tę grupuje się według branż i wymienia najważniejsze produkty i usługi, które rzemiosło może zaoferować. Taka systematyka ma znaczenie przede wszystkim informacyjne.

O wiele ważniejsze wydaje się stwierdzenie, w jakim stopniu dobra oferowane na rynku są dobrami rzemieślniczymi w ścisłym tego słowa znaczeniu. Odpowiedź na to pytanie ma istotną wagę dla przyszłego kształtu rzemiosła w Polsce i w związku z tym właściwej polityki zarówno samorządu rzemieślniczego, jak i administracji państwowej. W procesie integracji jak również racjonalizacji funkcjonowania gospodarki narodowej rzemiosło powinno podjąć taką działalność, która będzie najefektywniejsza z punktu widzenia interesów społecznych.

Popyt na działalność rzemieślniczą można rozdzielić na dwa rodzaje, w zależności od motywów, jakie skłaniają do nabycia produkcji lub usług rzemiosła. Pierwszy, ilościowo znacznie mniejszy, opiera się na zainteresowaniu wyłącznie „dziełem rzemieślniczym” bez względu na podobną działalność konkurencyjnych jednostek gospodarczych. Przykładem takiego popytu może być specjalne życzenie, np. szczególnej trwałości, nietypowych rozmiarów itp. Do tej grupy można także zaliczyć działalność, którą rzemiosło wykonuje na zasadzie wyłączności i klient nie ma innego wyboru. Wreszcie często decydują upodobania artystyczne, wyrażające się np. w oryginalnych wyrobach kowalskich czy tkackich. Wbrew powszechnemu mniemaniu popyt taki nie sprowadza się tylko do artykułów pamiątkarskich i artystycznych, lecz istnieje w większości zawodów. Występuje on jednak pojedynczo i jest bardziej wyrazem osobistego gustu i stylu życia niż wielkością ekonomiczną, kształtującą podaż rzemiosła.

Zdecydowana większość odbiorców rzemiosła nie nabywa jego produktów czy usług dlatego, że są rzemieślnicze, lecz po prostu wybiera ofertę najkorzystniejszą, nie bacząc na wytwórcę. W przeważającej części produkty i usługi rzemieślnicze wchodzą więc na rynek przy współudziale konkurentów, a w związku z tym nasuwają się w obrocie towarowym następujące spostrzeżenia.

— Współcześnie na rynku generalnie nie stwierdza się przekładania wytworów rzemiosła nad przemysłowe, co nie wyklucza wyjątków, jakim są np. ubrania miarowe. Nabywca kieruje się przede wszystkim jakością i ceną, rzadziej pochodzeniem towaru.

— Niezależnie od wspomnianego generalnego zjawiska istnieje — zwłaszcza wśród starszej generacji — pewna grupa nabywców preferująca działalność rzemieślniczą z przyczyn subiektywnych, jak tradycyjne nawyki, sąsiedzkie lub przyjacielskie stosunki i podobne okoliczności, które działają na korzyść rzemiosła.

Rzemiosło zyskuje zbyt — niezależnie od motywów decyzji odbiorców — przede wszystkim dzięki trzem poprzednio już omówionym właściwościom, a mianowicie: wynikającym z cech osobowości rzemieślnika, ze zróżnicowania działalności i ze zdecentralizowanej lokalizacji. Osobisty wkład pracy rzemieślnika i zaangażowanie jego osobowości jest czynnikiem budzącym zaufanie i przyciągającym klientów, chociaż działanie jego jest coraz słabsze,

— Dzięki zróżnicowaniu działalności rzemiosło ma bardzo szerokie możliwości zaspokajania popytu efektywnego, choć najczęściej nie są one wykorzystane. Z jednej strony rzemiosło nie docenia lub nie może rozbudować np. kompleksowych usług, a z drugiej przemysł i handel dostrzegają szansę dla siebie i coraz szerzej ją wykorzystują.

— Najwięcej jednak korzyści rzemiosło czerpie ze zdecentralizowanej lokalizacji. Bliskość zleceniodawców jest atutem wystarczająco chroniącym przed bardziej odległymi konkurentami, a szczególnie przy równoczesnym uwzględnieniu momentu osobowości rzemieślnika i zróżnicowanej podaży.

Omówione funkcje, struktura, przedmiot i warunki rynkowe działalności pozwoliły zarysować podstawowe cechy wyodrębnionego organizmu gospodarczego, jakim jest rzemiosło. W jego ramach działają spółdzielnie zaopatrzenia i zbytu o konkretnych zadaniach w stosunku do rzemiosła i określonych funkcjach natury społeczno-gospodarczej, integrujących rzemiosło z całą gospodarką narodową.

THE IDEA AND THE PLACE OF HANDICRAFT IN THE NATIONAL ECONOMY

S u m m a r y

An attempt of full and precise definition of handicraft irrespective of place and time encounter difficulties not to surmount. To define the idea handicraft contemporary theoreticians point to three essential characteristics: great differentiation of activities, close relation between the producer and products and decentralization of localization. The law criterions define handicraft as a separate national economy, but they differ in other countries and exclude comparison.

Elasticity and effectiveness of activities, as well as ability of single, specialistic and individualized production assign handicraft range of activity which lies behind interest of industry. Handicraft however has profitable economic and organizational conditions to perform effective services. Those characteristics create prosperous prospects for development because coexistence of different size enterprises various and lines of production in modern economy is indispensable.

Place and role of handicraft in national economy depend to a great extent on ideologic and political maturity and civis attitude of the handrierafts men. Individual property of production means should be featured as social function and be used according to the social interest. The state estimates the role of handicraft in efficient performance of economy and supporting its development in the limits defined by law and by economic policy proceeds to a fuller integration with the whole national economy for a better fulfilment of the pepole's needs.